

Veiligheid anders bekeken

Een evaluatie van het probleemgebied « sociale verdediging ».

door Gustaaf GEERAERTS,

Wetenschappelijk medewerker
aan de Sectie Leer der Internationale Betrekkingen
van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

I. Inleiding.

Voor het eerst in zijn geschiedenis beschikt de mens onder de vorm van een brede waaier aan massavernietigingswapens over het vermogen om de moeizaam verworven vruchten van zijn evolutie als het ware in één klap te vernietigen. Gekoppeld aan een door de dagelijkse ervaring gedragen besef, dat mensen op alle denkbare niveaus voortdurend fouten maken, hoeft het dan ook niet zo te verwonderen dat ideeën over een andere dan de bestaande militaire veiligheidsvoorziening zich op een vooralsnog bescheiden, maar allengs toch groeiende belangstelling mogen verheugen; zo ook de idee van sociale verdediging (1).

In haar essentie weergegeven, komt deze idee neer op een systematisch en georganiseerd geheel van maatregelen tot het voeren van (hoofdzakelijk geweldloos) burgerverzet, gericht op de beveiliging van een nationale samenleving, nl. : afschrikking, respectievelijk verdediging tegen interne (bv. staatsgrepen) en externe vormen van gewelddadige agressie (bv. invasies) (2). Als dusdanig handelt het om een bijzondere toepassing en adap-

(1) Zie o.m. R. FORSBERG, *Signs of Growing Interest in Alternative Defense*. Brookline, 1987.

(2) Voor een uitvoerige omschrijving van de idee van sociale verdediging raadplegen men G. GEERAERTS, *Sociale verdediging : situering en omschrijving van een idee*, in : G. GEERAERTS, P. STOUTHUYSEN, *Veiligheid en alternatieve defensie. De idee van sociale verdediging*. Brussel, 1983, blz. 13-56. Zie tevens G. GEERAERTS, *Sociale verdediging als een probleem van collectieve actie. Een theoretisch perspectief*. Brussel, 1986, blz. 1-40.

tatie van de techniek van geweldloze actie (3), die de ontwikkeling beoogt van een defensiebeleid, dat als een partieel, dan wel compleet (4) alternatief voor de bestaande defensie en nucleaire afschrikking kan worden gebruikt.

De opzet van dit artikel is gegroeid vanuit een spanningsrelatie die het probleemgebied van sociale verdediging nu toch al geruime tijd in haar greep heeft. Bedoeld wordt de spanning die voortvloeit uit een eerder opmerkelijke wanverhouding tussen de (relatief) hoge maatschappelijke relevantie van het zoeken naar alternatieve vormen van veiligheidsvoorziening (5) en de geringe vooruitgang in de theorievorming op het gebied van sociale verdediging. Niettegenstaande een gestaag toenemende belangstelling vanuit verschillende hoeken van de samenleving (6) is sociale verdediging niet veel meer dan een idee; zij het dan een bijzonder fascinerende. Het valt nu eenmaal bezwaarlijk te ontkennen dat de theoretische uitgangspunten waarop sociale verdediging steunt, alsnog slechts embryonaal zijn geëxploreerd.

Ondanks het bestaan van een toch vrij omvangrijke literatuur over sociale verdediging (7), blijkt de kennisuitbreiding eerder gering te zijn. Hierop is in de voorbije jaren door verschillende auteurs geattendeerd (8). Het denken over sociale verdediging wordt kennelijk gekenmerkt door stagnatie. Het verschijnsel « stagnatie » interpreteren we hierbij in navolging van Wippler (9) en Ultee (10) als een vorm van continuering, waarbij betreurd wordt dat hij nog geen vooruitgang is, terwijl vooruitgang wel mogelijk geacht wordt. Ten einde nu mogelijkheden tot vooruitgang in het denken over sociale verdediging op het spoor te komen, lijkt enig begrip van de huidige stagnatie op dit probleemgebied, en dan vooral van de factoren die eraan ten grondslag liggen, van essentieel belang.

(3) Cf G. SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*. Boston, 1973.

(4) Hierover zijn de meningen in de betrokken literatuur sterk verdeeld. Zoals ik verderop in dit artikel betoog (zie onder III), is de vraag of sociale verdediging een partieel dan wel een compleet alternatief voor de gangbare defensie kan zijn, in het licht van onze huidige kennis bezwaarlijk anders dan tentatief te beantwoorden.

(5) Zie o.m. G. GEERAERTS, P. STOUTHUYSEN, a.w. en A. WILSON, *Het ontwapeningshandboek*. Utrecht, 1985.

(6) Zie G. GEERAERTS, a.w., 1986, blz. 9-13.

(7) Vgl. o.m. A. CARTER et al., *Nonviolent Action: A Selected Bibliography*. London, 1970; R. NIEMANN, *Bibliographie zur Sozialen Verteidigung (Civilian Defence)*, in: Th. EBERT, *Demokratische Sicherheitspolitik*. München, 1974, blz. 198-231 en G. SHARP, *Making Europe Unconquerable*. London, 1985, blz. 115-126.

(8) Zie o.m. K. KOCH, *Sociale verdediging. Een kritische literatuurbeschouwing*. Den Haag, 1981 en G. GEERAERTS, a.w., 1986, blz. 40-65.

(9) R. WIPPLER, *Theoretische sociologie als praktisch probleem. Over stagnatie en voortuitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Assen, 1973.

(10) W. ULTEE, *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*. Utrecht, 1977.

II. Stagnatie in het denken over sociale verdediging : een poging tot interpretatie.

Naar mijn mening kan gewezen worden op een viertal factoren, die in onderlinge samenhang de huidige stagnatie in het denken over sociale verdediging in de hand hebben gewerkt, met name, de bestaande onderzoekssituatie (A), de controverse tussen voor- en tegenstanders (B), de polemiek tussen instrumentalisten en structuralisten (C) en het gebrek aan theoretisch bewustzijn in de relevante literatuur (D).

A. DE BESTAANDE ONDERZOEKSSITUATIE.

Volgens één van de belangrijkste pleitbezorgers van sociale verdediging, de Amerikaan Gene Sharp (11), mag men bij de beoordeling van de huidige stand van denken over sociale verdediging vooral niet over het hoofd zien, dat vooralsnog vrijwel geen personele en materiële hulpbronnen in onderzoek op dit gebied zijn geïnvesteerd. Hoe belangrijk de — kennelijk opnieuw ontluikende — officiële belangstelling voor sociale verdediging op zich ook moge zijn (12), een onderzoeksproject, dat wat onderzoeks-

(11) G. SHARP, *Making the Abolition of War a Realistic Goal*. New York, 1980.

(12) In een aantal landen schijnt er momenteel van overheidswege belangstelling voor onderzoek omtrent sociale verdediging te bestaan of toch alvast op gang te komen. Zulks is kennelijk het geval in Zweden, waar de regering in 1980 op voorstel van de Defensiecommissie een speciale werkgroep heeft aangesteld, die werd belast met de opdracht verschillende vormen van niet-militair verzet (waaronder sociale verdediging) te bestuderen. De opdracht behelsde het formuleren van voorstellen aangaande mogelijkheden van geweldloos burgerverzet en andere vormen van verweer voor het geval georganiseerde militaire weerstand niet langer mogelijk is. De werkzaamheden van de werkgroep leidden tot de oprichting van de Swedish Commission on Resistance, die in 1984 haar eindrapport aan de Zweedse minister van defensie overhandigde. Naast aanbevelingen voor verder fundamenteel onderzoek, bevat dit rapport tevens een aantal concrete beleidsmaatregelen met het oog op een integratie van niet-militaire verzetsvormen in het huidige Zweedse systeem van totale verdediging. Cf Swedish Commission on Resistance, *Complementary Forms of Resistance*, Stockholm, 1984.

Een ander voorbeeld biedt Canada waar de overheid in 1982 een derde deel van het onderzoeksbudget van een nieuw instituut aan de York University in Toronto voor onderzoek naar alternatieve vormen van defensie heeft bestemd. Zie J. NIEZING, Utopia opnieuw gedacht, in G. GEERAERTS, P. STOUTHUYSEN, *a.w.*, blz. 135.

Het meest recente overheidsinitiatief situeert zich in Frankrijk waar het ministerie van defensie in 1984 financiële steun heeft verleend aan een onderzoeksproject van het Institut de Recherche sur la Résolution Non-violente des Conflits. De resultaten van dit onderzoek zijn inmiddels in boekvorm beschikbaar : Ch. MELLON *et al.*, *La dissuasion civile*. Paris, 1986.

Het voorstel van wet tot oprichting van een Belgisch Instituut voor Vredesonderzoek - zie toelichting (V.5.7.) bij het wetsvoorstel van 12 oktober 1982, ingediend door Mevr. Demeester - De Meyer [386 (1982-1983) N. 1] — deed even vermoeden, dat ook in België stilaan de gedachte veld wint om van overheidswege onderzoek op het

capaciteit (met name de omvang van ingezette personele en materiële hulpbronnen) recht doet aan de uitermate complexe en arbeidsintensieve aard van het betrokken probleemgebied, heeft nog nergens het daglicht gezien. Als men dan bedenkt hoeveel financiële middelen, evenals menselijke creativiteit en energie jaarlijks aan militair onderzoeks- en ontwikkelingswerk worden besteed (13), dan is het maken van een vergelijking met de onderzoeksinspanning op het gebied van sociale verdediging gewoonweg absurd. Het kan bijgevolg ook niet genoeg benadrukt worden dat dusverre haast geen systematisch georganiseerd onderzoek naar de mogelijkheden, voorwaarden en beperkingen van sociale verdediging is gedaan. Voor zover dat toch is gebeurd, werd het verricht door een bijzonder kleine en bovendien zeer heterogene groep van onderzoekers — en dan nog grotendeels in een niet-institutioneel verband (14). Het is naar alle waarschijnlijkheid weinig bekend, maar de bestaande literatuur op het onderhavige gebied is in de grond van de zaak het werk van een handvol — bijzonder gemotiveerde — onderzoekers, die in het merendeel van de gevallen naast hun professionele bezigheden aan dit alternatief defensieconcept hebben gesleuteld. Die ongunstige onderzoekssituatie heeft onmiskenbaar haar stempel gedrukt op de werkzaamheden van de weinige onderzoekers die zich tot nog toe met sociale verdediging hebben ingelaten. Het valt namelijk niet zo moeilijk te begrijpen dat, met het oog op een verandering van die situatie, de toch al zo beperkte onderzoekscapaciteit in het verleden te intensief is gebruikt om vooral door middel van programmatische geschriften meer belangstelling voor alsook acceptatie van sociale verdediging als legitiem en urgent gebied van wetenschappelijk onderzoek te bewerkstelligen. Nu hoeft zulks niet automatisch in negatieve zin geïnterpreteerd te worden. Programma's zijn vaak nodig. De ontwikkeling van een probleemgebied is ondenkbaar zonder enige visie op het hetgeen zou moeten gebeuren en de mogelijkheden die daartoe bestaan of moeten worden geschapen. Het probleem zit hem hier evenwel in het feit dat pleitbezorgers van sociale verdediging zich voornamelijk

gebied van sociale verdediging financieel te ondersteunen. Het ganse project is intussen evenwel voor onbepaalde duur in de koelkast gestopt.

Twee publikaties die regelmatig informatie over lopende en nieuwe (al dan niet door de overheid gesteunde) onderzoeksprojecten op het gebied van alternatieve defensie verstrekken, zijn *The International Research Newsletter on Non-Offensive Defense* (Center of Peace and Conflict Research, University of Copenhagen) en *Progress Report* (Program on Nonviolent Sanctions, Center for International Affairs, Harvard University).

(13) Zie vooral R.L. SIVARD, *World Military and Social Expenditures 1986*. Leesberg, 1986.

(14) Dit blijkt onder meer uit de antwoorden op een enquête, die onder onderzoekers op het gebied van sociale verdediging is verricht. Zie A. SCHMID, *The Research Community in the Field of Nonviolence and Civilian (-Based) or Social Defence*. Leiden, 1982.

hebben toegelegd op programmatische geschriften, waarin het louter normatieve aspect overheerst (15). Het methodologische aspect, namelijk het deel van een programma dat aangeeft hoe bepaalde onderzoeksdoelstellingen te bereiken zijn, ontbreekt te enen male (16).

B. DE CONTROVERSE TUSSEN VOOR- EN TEGENSTANDERS VAN SOCIALE VERDEDIGING.

Naast de ongunstige onderzoekssituatie is een andere — wellicht minder opvallende — reden voor het uitblijven van wezenlijke vooruitgang op het onderhavige probleemgebied gelegen in het uitermate controversieel karakter van sociale verdediging als discussie- en onderzoeksobject (17). Van alle alternatieven voor de huidige militaire defensie is sociale verdediging inderdaad niet alleen het meest radicale, maar tevens het meest controversiële. Ten slotte gaat het om niets minder dan een ontwerp van alternatieve veiligheidsvoorziening, waaraan door sommigen de verwachting wordt gekoppeld dat het binnen afzienbare tijd wel eens in staat zou kunnen zijn de bestaande militaire defensie te vervangen.

Anderen, zich vaak in of in de nabijheid van militaire defensiekringen bewegend, hebben doorgaans een veel geringere dunk over de effectiviteit en toepassingsmogelijkheden van een eventueel systeem van sociale verdediging en beschouwen het hooguit als een beleidsoptie, die bestaande vormen van militaire veiligheidsvoorziening in welbepaalde omstandigheden kan aanvullen.

Tijdens de *externe of publieke discussie*, die in de loop van de voorbije twintig jaar met wisselende intensiteit omtrent sociale verdediging is gevoerd, zijn confrontaties tussen voor- en tegenstanders dan ook niet uitgebleven. Op zichzelf beschouwd, hoeft dat helemaal niets negatiefs in te houden. Kenmerkend voor deze discussie is echter, dat zowel voor- als tegenstanders sterk de neiging vertonen om hun stellingen op grond van ideologische uitgangspunten te verdedigen. Deze laatste zijn ideologisch, in zoverre ze sommige aspecten en gegevens met betrekking tot de veiligheidsproblematiek teveel nadruk geven, terwijl ze andere aspecten en gegevens geheel of gedeeltelijk verwaarlozen.

Wat de aard en de inhoud van de publieke discussie over sociale verdediging betreft, zou men kunnen stellen dat beide partijen in de discussie

(15) Zie K. KOCH, *a.v.*

(16) Een typisch voorbeeld hiervan biedt G. SHARP, *Exploring Nonviolent Alternatives*. Boston, 1970.

(17) Zie G. GEERAERTS, *Sociale verdediging: een alternatief voor militaire defensie? Een studie over het basisconcept van sociale verdediging en zijn assumpties*. Brussel, 1978.

geleidelijk een soort « eenheid van tegengestelden » hebben gevormd (18). Beide partijen neigen ertoe te generaliseren op basis van die enkele voorbeelden van geweldloos burgerverzet — of beter die bepaalde aspecten ervan — welke ze menen nodig te hebben om aan te tonen dat sociale verdediging al dan niet een hersenschim is. Zowel voor- als tegenstanders beroepen zich telkens weer op dezelfde argumenten. Voor zover hierbij al van enig onderzoek sprake is, heeft dat bij voorbaat de bevestiging van die standaardargumenten tot doel. In termen van kennisuitbreiding en methodenverbetering kan zoiets niet anders dan verstikkend werken. Ook behoeft het geen verder betoog dat geen van beide partijen in de discussie een hoge score haalt inzake « wetenschappelijke attitude ».

De zojuist beschreven stand van zaken in de publieke discussie over sociale verdediging laat zich bijzonder goed verduidelijken aan de hand van volgend, aan Niezing (19) ontleend gedachtenexperiment. Het uitgangspunt daarbij is dat « ieder defensiesysteem een afschrikkingsfunctie en een verdedigings (« vecht ») functie heeft. Beide functies zouden dus aanwezig dienen te zijn in het huidige defensiesysteem en het alternatieve (sociale) verdedigingsstelsel » (20). Welnu, de waarden die voor- en tegenstanders van elk van deze systemen voor beide functies hanteren, blijken bij nader inzien diametraal tegenover elkaar te staan.

Voorstanders van de huidige, op militaire middelen gebaseerde verdediging zijn door de band genomen van mening dat dank zij dit systeem een agressie (nog) niet heeft plaatsgevonden (+), dat een verdediging met militaire middelen — indien goed voorbereid — beheersbaar en overleefbaar zou kunnen zijn (\pm) en dat de potentiële agressor zich weinig gelegen zal laten liggen aan de aanwezigheid van een sociaal verdedigingsstelsel noch als afschrikking, noch als verdedigingsmaatregel (in beide gevallen dus —). In een 2 X 2 matrix kan dit als volgt worden weergegeven :

TABEL I

Waarden van « voorstanders » van de huidige militaire defensie
c.q. « tegenstanders » van sociale verdediging

	<i>Militaire verdediging</i>	<i>Sociale verdediging</i>
Afschrikking . . .	+	—
Verdediging . . .	(\pm)	—

(18) A. ROBERTS, *The Use of Civil Resistance in International Relations*, in : P.P. WIENER, J. FISHER, *Violence and Agression in the History of Ideas*. New Brunswick, 1974, blz. 114. Vgl. met A. BOSERUP, A. MACK, *War Without Weapons*. London, 1974, blz. 128 en M. STINNES, *Theoretical Perspectives in Civilian Defence*, in : G. GEERAERTS, *Possibilities of Civilian Defence in Western Europe*. Amsterdam, 1977, blz. 80.

(19) J. NIEZING, *We kunnen onderzoek naar sociale verdediging niet achterwege laten*, in : *TNO Project*, 1981 (IX), nr. 4, blz. 171-176.

(20) J. NIEZING, *a.w.*, blz. 172.

Voorstanders van sociale verdediging zullen daarentegen juist geneigd zijn om geheel tegengestelde waarden in te vullen : niet dank zij, maar ondanks het bezit van vergaande vernietigingsmiddelen heeft zich tot dusverre geen oorlog in West-Europa voltrokken (—); militaire verdediging (in de zin van een vrijwaring van het territorium ter bescherming van de bevolking en samenleving) is in de huidige wapentechnologische omstandigheden een gevaarlijke illusie geworden (—). Mede hierom is sociale verdediging onder de huidige voorwaarden een meer rationele vorm van defensiebeleid (+, +). Weergegeven in een 2 × 2 matrix :

TABEL II

Waarden van « tegenstanders » van de huidige militaire verdediging
c.q. « voorstanders van sociale verdediging

	<i>Militaire verdediging</i>	<i>Sociale verdediging</i>
Afschrikking . . .	—	+
Verdediging . . .	—	+

Een wetenschappelijk verantwoorde vergelijking tussen beide defensiesystemen zal andere, meer genuanceerde resultaten te zien geven. Eerst en vooral zal men zich daarbij de vraag stellen of er, gezien de bestaande wetenschappelijke situatie in het denken over beide defensiesystemen, überhaupt genoeg gefundeerd materiaal beschikbaar is om waarden voor de afschrikings- en verdedigingsfuncties van de respectieve defensiesystemen in te kunnen vullen.

Voor de afschrikingsfunctie van de gangbare militaire veiligheidsvoorziening is dit niet het geval : het is op grond van de voorhanden zijnde kennis onmogelijk op een wetenschappelijk verantwoorde manier uitsluitel te geven aangaande de vraag of er bijvoorbeeld dankzij of ondanks de bestaande defensievoorzieningen (nog) geen oorlog in West-Europa is ontstaan. Ons inzicht in de wijze waarop afschrikking werkt, in het bijzonder de dynamiek ervan, is daarvoor gewoonweg ontoereikend. Zo komen Schwarz en Van Cleave (21), na een grondige analyse van de zogenaamde « afschrikkingstheorie », tot de volgende slotsom : « Trotz der zahlreichen Einzeluntersuchungen kann aus dem bislang vorliegenden Kenntnissen nur der Schluss gezogen werden, dass die mit der Abschreckungsstrategie verbundenen zahlreichen Annahmen bis auf weiteres problematisch bleiben. Gerade deshalb wird man sich vor den häufig unkritischen Beschreibungen der Abschreckungspolitik hinsichtlich ihres Zwecks

(21) K.-D. SCHWARZ, W.R. VAN CLEAVE, Die Theorie der Abschreckung, in : K.-D. SCHWARZ, *Sicherheitspolitik. Analysen zur politischen und militärischen Sicherheit*. Bad Honnef-Erpel, 1978, blz. 138.

und ihrer Wirksamheit hüten müssen. Man wird dies beim derzeitigen Stand der Forschung nur mit Vorbehalt für jeweils neu zu beschreibende zeitliche Horizonte und politisch-militärische Konstellationen versuchen können ».

Ook andere gezaghebbende auteurs op dit gebied komen tot gelijklopende conclusies met betrekking tot de wetenschappelijke situatie in het onderzoek naar afschrikking (22). Een en ander impliceert dat voor de afschrikkingsfunctie van de bestaande veiligheidsvoorziening best een (?) wordt ingevuld.

Wat de afschrikkingsfunctie van sociale verdediging betreft, geldt hetzelfde, en hier lijkt bovendien bij voorbaat enige grond te bestaan voor het vermoeden dat de bewuste functie in een beperkt aantal situaties zal kunnen worden vervuld. Immers, zoals uit de eerder gegeven omschrijving van sociale verdediging valt op te maken (23), handelt het hier om een specifiek conflictscenario, waarbij wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de agressor voor het realiseren van zijn doelstellingen aangewezen is op de medewerking van de bevolking en daarenboven gevoelig is voor een ondermijning van zijn machtsgrondslag (24) op de verschillende niveaus van conflict (25). Dit nu, is niet in iedere oorlogssituatie het geval. Vandaar dat met betrekking tot de afschrikkingsfunctie van sociale verdediging best een (??) wordt ingevuld.

De verdedigingsfunctie van de gangbare militaire defensie is — zeker voor wat de verdediging van West-Europa betreft — zonder meer met een (—) aan te duiden: er is aanzienlijk wetenschappelijk materiaal voorhanden waaruit blijkt dat indien het huidige defensiesysteem in zijn afschrikkingsfunctie faalt en het in Europa tot een algemene oorlogssituatie komt, een verdediging van West-Europa met de thans opgestelde conventionele en nucleaire middelen datgene zal vernietigen wat moet worden verdedigd (26).

(22) Zie bijv. R.A. BRODY, Deterrence, in: D.L. SILLS, *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 1972; J. KUGLER *et al.*, Deterrence and the Arms Race: The Impotence of Power, in: *International Security*, 1980 (IV), nr. 4, blz. 105-138; A. ROBERTS, The Critique of Nuclear Deterrence, in: International Institute for Strategic Studies, *Defence and Consensus: The Domestic Aspects of Western Security (Part II)*. London, 1983, blz. 2-18 en P.M. MORGAN, *Deterrence. A Conceptual Analysis*. Beverly Hills, 1983.

(23) Zie onder I.

(24) Onder « machtsgrondslag » wordt hier verstaan de combinatie van machtsbases waarover een actor in een gegeven situatie beschikt. Vgl. vooral G. SJÖSTEDT, Power Base: The Long Road from Definition to Measurement, in: K. GOLDMAN, G. SJÖSTEDT, *Power, Capabilities, Interdependence. Problems in the Study of International Influence*. London, 1979, blz. 37-62.

(25) Zie voor een verdere uitwerking van dit punt G. GEERAERTS, *a.w.*, 1986, blz. 19-28 en 34-40.

(26) Zie o.m. H.W. TROMP, G.R. LA ROCQUE, *Nuclear War in Europe*. Groningen, 1982.

Het defensiepotentieel van sociale verdediging is, mede omdat een dergelijk systeem zich nog nergens heeft voorgedaan, moeilijker te evalueren. De effectiviteit ervan zal, onder meer als gevolg van het bijzondere conflictsценario dat eraan ten grondslag ligt, waarschijnlijk in sterkere mate dan bij militaire defensie, mede beïnvloed worden door de specifieke doelstellingen van de agressor. Is een agressor voor het bereiken van zijn doelstellingen in economische of politieke zin afhankelijk van de aangevallen bevolking, dan lijkt sociale verdediging in ieder geval een relevant, en mogelijk ook effectief antwoord. Gaat zulks niet op, dan zijn de relevantie en tevens de kansen op een succesvolle toepassing bij voorbaat veel geringer in te schatten. Ook in het eerste geval moet de economische en/of politieke afhankelijkheid dan nog voldoende groot zijn om als rationeel uitgangspunt voor een grootscheepse verzetsactie te kunnen worden gebruikt.

Verder is er een zeker vermoeden dat bij een omwapening naar sociale verdediging de kans op het gebruik van massavernietigingswapens door een combinatie van de volgende factoren zou worden verkleind: 1° het omwappende land ziet zelf af van het door andere landen mogelijk als bedreigend ervaren bezit van massavernietigingswapens en ontnemt zo aan eventuele tegenstanders de motivatiegrond voor zogenaamde pre-emptieve (27) en preventieve (28) aanvallen met nucleaire en/of conventionele massavernietigingswapens (29); 2° het sociale verdedigingssysteem zou zo georganiseerd zijn dat een eventuele aanvaller geen nuttige (d.w.z. kost-effectieve) doelwitten heeft voor zijn massavernietigingswapens. Sociale verdediging steunt in essentie op een groot aantal relatief kleine, zeer mobiele en overal in de samenleving verspreid optredende verzetsgroepen, die onafhankelijk van — voor een moderne militaire defensie zo broodnodige — grootschalige logistieke installaties (men denke aan vliegvel-

(27) Een pre-emptieve aanval is een aanval met kernwapens en / of conventionele massavernietigingswapens op het moment dat de tegenstander geacht wordt op het punt te staan met dergelijke wapens een aanval uit te voeren.

(28) Een preventieve aanval is een aanval met kernwapens en / of conventionele massavernietigingswapens op het ogenblik dat ten aanzien van de tegenstander het vermoeden bestaat dat hij zinnens is met soortgelijke wapens aan te vallen, maar daarover nog geen besluit heeft genomen.

(29) Tot voor kort stond de term «massavernietigingswapen» gelijk met die van «kernwapen». Dit lijkt steeds minder geoorloofd te zijn, daar men nu toch al geruime tijd bezig is met de ontwikkeling en invoering van nieuwe, niet-nucleaire explosieven die een veel grotere explosieve kracht hebben dan de gebruikelijke conventionele wapens. Een voorbeeld hiervan is de zogenaamde «fuel air explosive» (FAE). Het FAE is geen brandwapen, maar een ontploffingswapen. Volgens het SIPRI wordt er thans gewerkt aan een FAE, dat door een supersonisch vliegtuig kan worden afgeworpen en over een met een kleine kernkop vergelijkbaar explosief vermogen zou beschikken. Bijzonder verontrustend in deze is dat men er tijdens de door de VN georganiseerde Conferentie over Inhumane Wapens (1979) niet in geslaagd is een verbod op de FAE (en ook napalmbommen) in te stellen.

den, C³I-systemen (30), wapen- en munitieopslagplaatsen, enz...) kunnen functioneren; 3° bij sociale verdediging is de strategie erop gericht de agressor het eigen grondgebied te laten betreden en het gebruik van massavernietigingswapens voor deze laatste onaantrekkelijk (want voor hem te kostbaar in termen van eigen personeel en materieel) te maken door toepassing van verspreidings- en interpenetratietechnieken.

Vatten we de voorafgaande beschouwingen even samen aan de hand van een 2×2 matrix, dan krijgen we :

TABEL III

Wetenschappelijk verantwoorde taxatie van de verdedigings- en afschrikkingsfuncties van respectievelijk de huidige militaire defensie en sociale verdediging (31)		
	<i>Militaire verdediging</i>	<i>Sociale verdediging</i>
Afschrikking . . .	?	??
Verdediging . . .	—	(±)

Op grond van voorgaand gedachtenexperiment komt men duidelijk tot een meer genuanceerde taxatie van de afschrikkings- en verdedigingsfuncties van respectievelijk de bestaande militaire defensie en sociale verdediging. De enige conclusie die men, gezien de wetenschappelijke situatie in het denken omtrent beide defensiesystemen mag trekken, is dat ze in een veel hogere mate speculatieve elementen bevatten dan de meest fervente van hun respectieve pleitbezorgers willen toegeven.

Naar de mening van Niezing (32) is dat juist een reden te meer om « in beide gevallen te trachten middels wetenschappelijk onderzoek de omvang van dit speculatieve denken terug te dringen ».

Daarbij zal het vooral dienen te gaan om een objectieve analyse van de omstandigheden waarin en de voorwaarden waaronder gewelddadige — in hun huidige of alternatieve vorm — dan wel geweldloze strijdmiddelen, of ook nog combinaties van beide, de grootste kans op slagen hebben.gegeven de doelstellingen en hulpbronnen van de bij het conflict betrokken partijen en de specifieke politiek-strategische context van het conflict in kwestie. Alleen door een dergelijk afstandelijke attitude aan te nemen, lijkt het mogelijk de huidige impasse in de publieke discussie over sociale verdediging te doorbreken. Een doorbraak in de richting van een meer wetenschappelijke discussie is met het oog op een verdere ontwikke-

(30) Deze afkorting staat voor commando-, controle-, communicatie- en informatie-systemen.

(31) Vgl. J. NIEZING, *a.w.*, 1983, blz. 138.

(32) *Ibid.*, blz. 137.

ling van het denken over sociale verdediging des te meer gewenst, daar de controverse tussen voor- en tegenstanders, die tot dusver de publieke discussie heeft gedomineerd, ertoe geleid heeft dat de idee van sociale verdediging gaandeweg met een sterk ideologisch getint aureool is omgeven; wat de wetenschappelijke aantrekkingskracht en uitstraling van het betrokken probleemgebied nu niet bepaald heeft bevorderd. Vermoedeijk heeft één en ander een aantal potentieel geïnteresseerde onderzoekers bij voorbaat afgeschrikt. In ieder geval is opvallend dat in het meest gezaghebbende polemologische tijdschrift *Journal of Peace Research* gedurende de periode 1964-1980 slechts ongeveer 5 % van alle artikelen over de onderwerpen « geweldloosheid/sociale verdediging » handelt (33).

C. DE POLEMIEK TUSSEN INSTRUMENTALISTEN EN STRUCTURALISTEN.

De controverses hebben zich evenwel niet beperkt tot voor- en tegenstanders van sociale verdediging; ook in de discussies onder degenen die zich tot op heden met onderzoek op dit gebied hebben beziggehouden, bestaan op hun beurt wezenlijke verschillen in opvatting. Dit type van discussie wordt hier als de *interne discussie* over sociale verdediging getypeerd. De meningsverschillen welke in deze discussie aan bod komen, zijn te herleiden tot twee, duidelijk van elkaar te onderscheiden benaderingen van sociale verdediging als onderzoeksobject, met name een instrumentele (1) en een structurele (2). Elders heb ik deze beide benaderingen historisch gesitueerd en vervolgens uitvoerig beschreven en onderling vergeleken (34). Daarbij zijn belangrijke verschillen gebleken inzake (normatieve) uitgangspunten van onderzoek, onderzoeksprioriteiten en praxeologisch perspectief. Hier volsta ik met een loutere situering en korte toelichting van de instrumentele en structurele benadering.

1. De instrumentele benadering.

De instrumentele benadering neemt één van de basisconcepten van het functionalisme, met name het concept van « functionele alternatieven » (35), als uitgangspunt van onderzoek. Dit concept is gebaseerd op de

(33) Zie H. WIBERG, JPR 1964-1980 - What Have we Learnt about Peace ? in : *Journal of Peace Research*, 1981 (XVIII), nr. 2, blz. 134.

(34) Zie G. GEERAERTS, *Ideologische stromingen binnen het denken over sociale verdediging. Een analyse van studies over sociale verdediging*. Brussel, 1974 ; De ontwikkeling van het concept « sociale verdediging » : van de instrumentele naar een structurele benadering, in : *Transaktie*, 1977 (VI), nr. 2, blz. 106-118 en *Two Approaches to Civilian Defence : Instrumentalists and Structuralists*, in : *Bulletin of Peace Proposals*, 1978, (IX), nr. 4, blz. 316-320.

(35) Cf R.K. MERTON, *Social Theory and Social Structure*. New York, 1968, blz. 104 e.v. Merton gebruikt als synoniem ook nog de termen « functioneel equivalent » en « functioneel substituut ».

assumptie dat maatschappelijke instituties niet zonder reden bestaan, en dat ze slechts behouden blijven in de mate dat ze aan een zekere sociale behoefte beantwoorden.

Welnu, militaire defensie heeft als maatschappelijke institutie tot op de dag van vandaag de behoefte van volkeren en staten aan veiligheid bevredigd (36). Doordat ze een « ultima ratio », een ultiem strijdmiddel biedt dat aanwendbaar is in crisissituaties, waar diplomatieke middelen van internationale conflicthantering (zoals o.a. onderhandelingen, bemiddeling, arbitrage of verbaal protest) ondoeltreffend zijn en waar onderwerping kan leiden tot dictatoriale overheersing, economische uitbuiting of uitroeiing, vervult militaire defensie als sociale institutie een belangrijke functie in de intramaatschappelijke en internationale betrekkingen (37). Om die reden kan ze, ondanks een groeiend inzicht in de beperkingen en gevaren van de huidige militaire veiligheidsvoorziening, niet simpelweg worden afgeschaft. Ter ondersteuning van deze redenering beroept Sharp (38), de belangrijkste pleitbezorger van de instrumentele benadering, zich op volgend, door Merton geformuleerd, basistheorema van het functionalisme: « ... any attempt to eliminate an existing social structure without providing adequate alternative structures for fulfilling the functions previously fulfilled by the abolished organization is doomed to failure » (39).

In de opvatting van de instrumentalisten kunnen de traditionele voorstellen om het oorlogsverschijnsel uit de wereld te helpen zoals verwijdering van oorlogsoorzaken, pacifisme en eenzijdige ontwapening, wereldregering en algemene en volledige ontwapening nooit slagen omdat ze geen vervanging bieden voor militaire defensie als maatschappelijke institutie. Anders gezegd, omdat ze niet in staat zijn de functie over te nemen, welke militaire defensie tot op heden heeft vervuld (40). Wie militaire defensie als maatschappelijke instelling wil afschaffen, moet daarvoor een politiek equivalent ontwikkelen, dat de mogelijkheden biedt om binnen het raam van de huidige wapentechnologische realiteit in de behoefte aan veiligheid te voorzien. Voorwaarde voor een vreedzame wereld is niet een volledige of partiële ontwapening, maar een « omwapening », dat wil zeggen de vervanging van het traditionele militaire defensiesysteem door een ander, zoals sociale verdediging (41). Sociale verdediging is dus, in deze

(36) Zie vooral G. SHARP, *The Political Equivalent of War-Civilian Defence*, in: *International Conciliation*, 1965 (LV), nr. 555, blz. 5-67. Dit artikel is in iets gewijzigde vorm ook terug te vinden in G. SHARP, *Social Power and Political Freedom*. Boston, 1980, blz. 195-262.

(37) Cf. A. ROBERTS, Introduction, in: A. ROBERTS, *The Strategy of Civilian Defense*. London, 1967, blz. 10.

(38) G. SHARP, *a.w.*, 1965.

(39) R.K. MERTON, *a.w.*, blz. 135.

(40) Cf. G. SHARP, *a.w.*, 1965, blz. 16-18.

(41) *Ibid.*, blz. 19.

« instrumentele » benaderingswijze een potentieel effectieve, en bovendien minder kostbare defensietechniek, die binnen afzienbare tijd de door de wapentechnologische ontwikkelingen zichzelf voorbijstrevende militaire verdediging aan kan vullen en eventueel kan vervangen (42).

Wil men nu sociale verdediging als een dergelijk equivalent of alternatief bepleiten, dan dient men eerst en vooral het nodige inzicht te verwerven aangaande de basisveronderstellingen, de manier van functioneren, alsook de voorwaarden en dynamiek van deze alternatieve defensietechniek (43). Dat alles is, met andere woorden, bepalend voor de onderzoeksprioriteiten. Langs die weg hopen de instrumentalisten te komen tot de formulering van een algemeen model van sociale verdediging, dat voorziet in een grondig voorbereide toepassing van geweldloze acties ter verdediging van samenlevingen tegen gewelddadige bedreigingen. De bedoeling van het onderzoek is vooral aan te tonen dat sociale verdediging, mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan, effectief kan zijn. De verwachting is dat het zo uiteindelijk mogelijk zal zijn de vertegenwoordigers van de diverse maatschappelijke organisaties binnen het politieke proces van de deugdelijkheid van het alternatieve defensieconcept te overtuigen en over te halen om tot een omwapening te besluiten. Het praxeologisch perspectief, dat de instrumentalisten voor ogen staat, kan bijgevolg het best worden getypeerd als « institutioneel » : er wordt gedacht aan een geleidelijk en zich in verschillende fasen voltrekkende omschakeling op een stelsel van sociale verdediging die over het algemeen binnen de randvoorwaarden van het vigerende politiek proces kan plaatsvinden (44).

2. De structurele benadering.

In essentie is de structurele benadering van sociale verdediging te beschouwen als een reactie op een aantal centrale uitgangspunten van de instrumentalisten. Hierbij richt de kritiek zich niet zozeer tegen het basisconcept van sociale verdediging als wel tegen het feit dat in de instrumentele benadering sociale verdediging louter als een functioneel equivalent van militaire verdediging en daarmee los van de globale sociaal-economische context wordt bepleit.

Meer in het bijzonder wordt de instrumentalisten het verwijt toege-
stuurd dat ze sociale verdediging uitsluitend zien als een soort van sociaal-

(42) *Ibid.*, blz. 64-67. Vgl. met G. SHARP, *a.w.*, 1970, blz. 71 e.v.

(43) Zie G. SHARP, *Making the Abolition of War a Realistic Goal*. New York, 1980.

(44) Zie vooral A. ROBERTS, *Transarmament to Civilian Defence*, in: A. ROBERTS, *a.w.*, 1967, blz. 291-301. Vgl. met J. GALTUNG, *Some Concrete Strategies in the Field of Disarmament*, in: *Instant Research on Peace and Violence*, 1972 (II), nr. 4, blz. 228-244.

technische vernieuwing, waarvan de voor- en nadelen (met name inzake effectiviteit en efficiëntie) tegen die van de traditionele militaire veiligheidsvoorziening af te wegen zijn (45). De vraag of de historische of maatschappelijke voorwaarden voor een invoering van sociale verdediging aanwezig, dan wel in de nabije toekomst te verwachten zijn, wordt nauwelijks gesteld. Voor zover het gebeurt, worden de maatschappelijke voorwaarden in hoofdzaak bekeken en overdacht vanuit effectiviteitsoverwegingen. Doordat de instrumentalisten strategieën voor een eventuele overgang naar sociale verdediging ontwerpen zonder daarbij rekening te houden met de bestaande machtsstructuren en de situatie van de internationale samenleving, lopen ze op de koop toe gevaar verstrikt te raken in de denkcategorieën van de internationale afschrikkingspolitiek. Jahn, één van de toonaangevende structuralisten, schrijft in dit verband: « In the worst case, civilian defence theorists will so adapt themselves to the prevailing national defense ideology, to the international deterrence system, and to the interests underlying them, that they will simply integrate an expanded modern civil defence policy into the existing defense en deterrence establishments » (46).

De instrumentele benadering schiet naar de mening van haar structuralistische critici dus vooral tekort, daar waar ze een alternatief voor militaire defensie wil ontwikkelen zonder de veelvuldige functies, die het militaire apparaat vooral in de hooggeïndustrialiseerde samenlevingen vervult, in haar analyse te betrekken (47). Anders gezegd, de instrumentele benadering heeft enkel oog voor de manifeste functie van het militair apparaat, met name de afschrikkings- en de verdedigingsfunctie. Daardoor gaat ze voorbij aan de latente functies die door dit apparaat en het militair-industrieel complex in het algemeen worden vervuld. Hierbij valt dan te denken aan de rol die militaire organisaties traditiegetrouw spelen als instrumenten van interne repressie en imperialistische controle over invloedssferen; het feit dat in markteconomieën militaire uitgaven worden gebruikt met het oog op economische stabilisatie; de functie die de wapentechnologie heeft als gangmaker van technologische evolutie; en ten slotte de wijze waarop militaire structuren en ideologieën worden aangewend voor doeleinden van socialisatie en integratie in autoritaire gedragspatronen (48).

(45) Zie E. JAHN, *Soziohistorische Voraussetzungen der Sozialen Verteidigung*, in: *Gewaltfreie Aktion*, 1971 (III), nr. 9/10, blz. 28-36.

(46) Cf. E. JAHN, *Civilian Defense and Civilian Offense*, in: *Journal of Peace Research*, 1973 (X), nr. 3, blz. 286.

(47) Zie o.m. D. SENGHAAS, *Abschreckung und Frieden. Studien zur Kritik organisierter Friedlosigkeit*. Frankfurt-am-Main, 1972.

(48) Zie o.m. U. ALBRECHT *et al.*, *Der geplante Frieden*. Bergisch Gladbach, 1972 en D. SENGHAAS, *Rüstung und Militarismus*. Frankfurt-am-Main, 1972.

De voorgaande kritiek — die duidelijk geïnspireerd is op de marxistische maatschappijtheorie (49) — vormde voor een aantal onderzoekers aanleiding om het uitgangspunt van de instrumentele benadering, nl. het concept van het functioneel alternatief, radicaal ter discussie te stellen. Onderzoek naar sociale verdediging als een functioneel alternatief brengt volgens hen wegens de onmiskenbare sociaal-technologische signatuur van dit concept, meer bepaald de allesoverheersende aandacht voor de manier van functioneren alsook de voorwaarden en dynamiek van sociale verdediging als alternatieve defensietechniek, automatisch de aanname met zich mee als zou sociale verdediging zonder al te veel moeilijkheden in de bestaande maatschappelijke structuur te integreren zijn (50).

De structuralisten staan evenwel sceptisch tegenover de opvatting dat sociale verdediging via directe of indirecte beïnvloeding van politieke besluitvormers zou kunnen worden ingevoerd. Immers, politieke besluitvormers en de door hen vertegenwoordigde belangengroepen kunnen, vanwege hun positie in het geheel der maatschappelijke verhoudingen, slechts interesse en eventueel ook steun voor de politieke doorvoering van een sociaal verdedigingssysteem opbrengen, als een dergelijk project binnen de grenzen van de bestaande maatschappelijke verhoudingen te integreren valt — en dat kan volgens de structuralisten niet (51).

Als alternatief uitgangspunt van onderzoek stellen de structuralisten het concept van de « systeemveranderende hervormingen » voor. Volgens dit uitgangspunt is sociale verdediging te beschouwen als een antagonistisch concept, wat betekent dat het in strijd is met de bestaande interne en externe maatschappelijke verhoudingen, en daar niet zomaar in te integreren valt. Onderzoek op het gebied van sociale verdediging dient zich dan ook in eerste instantie toe te spitsen op de analyse van mogelijke maatschappelijke weerstanden tegen en voorwaarden voor een eventuele invoering van een sociaal verdedigingssysteem. Het onderliggend praxeologisch perspectief houdt in dat sociale verdediging vooral moet worden gezien als een fundamenteel bestanddeel van een ruimere strategie van maatschappelijke verandering, die is gericht op het afbouwen van structureel geweld op alle maatschappelijke niveaus (52).

(49) Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit A. KOHLHOFF *et al.*, *Zur Kritik Sozialen Verteidigung*. Berlin, 1972.

(50) Zie V. MÖHLE, Ch. RABE, Überlegungen zur Problematik Sozialer Verteidigung, in *Antimilitarismus Information*, 1971 (I), nr. 3, blz. 36-47.

(51) Cf E. JAHN, *a.w.*, 1971, blz. 35

(52) Zie vooral E. JAHN, Social and Political Conditions for the Expansion of the Nonviolent Movement, in : G. GEERAERTS, *Possibilities of Civilian Defence in Western Europe*. Amsterdam, 1977, blz. 20-32.

3. Evaluatie.

Naar mijn mening heeft de aanhoudende polemiek tussen instrumentalisten en structuralisten — hoe begrijpelijk ook in een gegeven historische context (53) — over het algemeen een remmende invloed op het denken over sociale verdediging. Soortgelijke polemieken over de aard van een bepaald probleemgebied en over de juistheid en waarde van verschillende benaderingen bij de bestudering ervan zetten doorgaans maar weinig zoden aan de dijk. Dat komt vooral doordat de met elkaar twistende kampen steeds weer geneigd zijn dezelfde gezichtspunten en argumenten te herhalen, wat het niveau van kennisuitbreiding bezwaarlijk ten goede kan komen. Bovendien gaat het voeren van polemieken — zeker bij een zo beperkte onderzoekscapaciteit als in het geval van sociale verdediging (54) — noodgedwongen gepaard met een verwaarlozing van andere, meer noodzakelijke aspecten van kennisverwerving zoals het ontwerpen van onderzoeksstrategieën, theorievorming en methodenverbetering. Polemieken met betrekking tot de keuze van een benadering zijn overigens uitzichtloos. Van een benadering kan men immers niet zeggen of ze al dan niet juist is, er kan alleen maar blijken dat ze meer of minder vruchtbaar is naargelang ze tot meer of minder algemene en informatieve theorieën leidt (55). Benaderingen tonen pas hun waarde wanneer ze met betrekking tot hun probleemgebied grensverleggende vooruitgang bewerkstelligen of wegens hun heuristische kracht op zijn minst dichterbij brengen (56).

Wat nu meer specifiek de polemiek tussen instrumentalisten en structuralisten aangaat, schijnt het mij daarenboven toe dat hun respectieve uitgangspunten tot op zekere hoogte complementair zijn, en wel in die mate dat ze beide aanzetten tot het stellen van vragen, die ten aanzien van het probleemgebied van sociale verdediging hoogst relevant zijn. Zo kan men zich moeilijk voorstellen hoe sociale verdediging ooit kan worden toegepast zonder dat ze als techniek een zeker stadium van ontwikkeling heeft bereikt. Met andere woorden: « ... it must be on the shelf » (57). Er moet het nodige inzicht beschikbaar zijn omtrent de wijze waarop sociale verdediging functioneert en vooral ook de toepassingsvoorwaarden

(53) Zie G. GEERAERTS, *a.w.*, 1974, blz. 44-69 en Two Approaches to Civilian Defence. Observations on the Development of the Civilian Defence Concept, in: G. GEERAERTS, *a.w.*, 1977, blz. 9-11.

(54) Zie II. A.

(55) Cf R. WIPPLER, Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën, in: *Mens en maatschappij*, 1975 (L), nr. 1, blz. 4-23.

(56) Vgl. I. LAKATOS, Falsification and the Methodology of Scientific Research Programms, in: I. LAKATOS, A. MUSGRAVE, *Criticism and the Growth of Knowledge*. London, 1981, blz. 91-196.

(57) C. EDQUIST, O. EDQUIST, *Social Carriers of Techniques for Development*. Stockholm, 1979, blz. 31.

en specifieke dynamiek van deze defensietechniek. Daarnaast is er tevens behoefte aan informatie over het bestaan van de betrokken techniek en moet de « know how » met betrekking tot het gebruik ervan aan de relevante actoren worden doorgegeven. Dat alles is in grote lijnen consistent met de basisassumpties, onderzoeksprioriteiten en het praxeologisch perspectief van de instrumentele benadering.

Anderzijds is het ook weer zo dat de toepassing van een eenmaal ontwikkelde techniek niet in een maatschappelijk vacuüm geschiedt. Naar analogie met het onderzoek van Edquist en Edqvist naar de sociale dragers van ontwikkelingstechnieken kunnen we stellen dat tenminste aan drie voorwaarden moet zijn voldaan, wil men in de mogelijkheid zijn om een gegeven ook concreet toe te passen : 1° er moet een sociale eenheid bestaan die er belang bij heeft de techniek te kiezen en toe te passen ; 2° deze eenheid moet een voldoende hoge organisatiegraad hebben om terzake een beslissing te kunnen nemen; 3° ze moet bovendien over de nodige sociale, economische en politieke macht beschikken om haar belang door te drukken, met name de gekozen techniek toe te passen. Onderzoek naar het wanneer en waarom van maatschappelijke omstandigheden waarin aan de genoemde voorwaarden is voldaan, ligt nu precies in de lijn van de basisassumpties, onderzoeksprioriteiten en het praxeologisch perspectief van de structuralisten.

Naar aanleiding van het voorgaande, neig ik tot de conclusie dat het niet erg zinvol is om nog langer stil te blijven staan bij de vraag of nu de instrumentele dan wel de structurele benadering het gelijk aan haar kant heeft. Met het oog op een vooruitgang in het denken over sociale verdediging lijkt het mij de hoogste tijd dat zowel instrumentalisten als structuralisten ermee ophouden hun eigen benadering een exclusieve en universele status toe te kennen. Veel meer dan tot nu toe het geval is geweest, moeten ze oog hebben voor het partiële karakter van hun concepten en theoretische oriëntaties of perspectieven.

Tevens lijkt het zaak te zijn dat ze trachten aan te geven voor de beantwoording van welk soort probleemstellingen hun benadering het meest aangewezen lijkt. Of anders gezegd : de ontologische uitgangspunten die instrumentalisten en structuralisten in hun polemiek hanteren, dienen vertaald te worden in heuristische en methodologische uitgangspunten, die verder onderzoek in vruchtbare banen kunnen leiden. Voor de onderzoekspraktijk komt dit erop neer dat onderzoekers zo goed mogelijk pogen te verduidelijken op grond van welke heuristische assumpties ze tot een bepaalde probleemstelling komen en vervolgens aangeven hoe ze die denken te kunnen beantwoorden. Langs die weg moet het in beginsel mogelijk zijn om de vele onbeantwoorde vragen, die momenteel zowel onder de noemer van de instrumentele als structurele benadering schuil-

gaan tot probleemstellingen uit te werken en er tevens creatieve oplossingsvoorstellen voor te bedenken.

D. HET GEBREK AAN THEORETISCH BEWUSTZIJN IN DE BESTAANDE LITERATUUR OVER SOCIALE VERDEDIGING.

De ongunstige onderzoekssituatie, de controverse tussen voor- en tegenstanders van sociale verdediging en de polemiek tussen instrumentalisten en structuralisten, zoals die in wat voorafgaat zijn geschetst, hebben elk hun stempel gedrukt op de literatuur over sociale verdediging die we vandaag voor ons hebben. Deze valt bij nadere beschouwing op door zijn deels normatief-programmatische (58), deels uitgesproken ideologische (59) en polemische signatuur (60). Als dusdanig steekt hij eerder schril af tegen de hoofdstroom in de hedendaagse sociaal-wetenschappelijke literatuur, waarin steeds meer aandacht gaat naar problemen van theorievorming, de ontwikkeling van modellen, de verbetering van onderzoeksmethoden en het formuleren van toetsbare uitspraken. Kortom, al datgene wat men onder de meer aanschouwelijke noemer « theoretisch bewustzijn » zou kunnen plaatsen.

Precies in het ontbreken van een dergelijk bewustzijn ligt in mijn opinie de hoofdreden voor het uitblijven van wezenlijke vooruitgang in het denken over sociale verdediging (61). Hoe kan men ook enige vooruitgang boeken als men zich niet voortdurend kritisch opstelt ten aanzien van wat er tot dusver op het gebied is gepresteerd en poogt van daaruit betere oplossingsvoorstellen te ontwikkelen (62). Dat laatste is dan weer niet denkbaar zonder de formulering van duidelijke probleemstellingen en het ontwikkelen van theorieën en onderzoeksmethodes aan de hand waarvan die probleemstellingen een eind verder te brengen zijn. Met andere woorden : zonder de nodige aandacht voor het opzetten van onderzoeksstrategieën is vooruitgang bij voorbaat uitgesloten. Van dat alles is helaas weinig terug te vinden als men de literatuur over sociale verdediging aan een nauwgezet onderzoek onderwerpt. Hierover zijn de onderzoekers op dit gebied (63) en hun critici (64) het de laatste tijd kennelijk toch wel eens geraakt.

(58) Zie onder A. van deze paragraaf.

(59) Zie onder B. van deze paragraaf.

(60) Zie onder C. van deze paragraaf.

(61) Zie tevens K. KOCH, a.w. en Begeleidingsgroep Geweldloze Conflictoplossing, *Het onderzoek naar geweldloze conflictoplossing en sociale verdediging. Deel II: Een uitgewerkt onderzoeksprogramma* Den Haag, 1982

(62) Vgl. K. POPPER, *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Revised Edition*. Oxford, 1981.

(63) Zie A. SCHMID, *The Research Community in the Field of Nonviolence and Civilian (-Based) or Social Defence*. Leiden, 1982.

(64) Zie vooral K. KOCH, a.w.

Een verdere indicatie voor het gebrek aan theoretisch bewustzijn is de neiging van de meeste auteurs om over sociale verdediging (impliciet) in termen van een specifiek formeel object te denken. De vraag is echter of een autonome theorie van sociale verdediging wel voorstelbaar is. Het lijkt in ieder geval zinvoller sociale verdediging op te vatten als een specifiek materieel object, dat vanuit de diverse sociale wetenschappen, ieder op de eigen wijze, kan worden bestudeerd. Immers, zonder nu meteen het « body of knowledge » van de sociale wetenschappen te willen overschatten, kan men zich toch met recht afvragen of in die wetenschappen niet een aantal theoretische inzichten liggen opgeslagen, die nu al op diverse deelaspecten van sociale verdediging toepasbaar zijn (65).

Vanuit die optiek en met het oog op een vooruitgang in het denken over sociale verdediging, lijkt het zoeken naar aansluiting met relevante theoretische inzichten uit de sociale wetenschappen dan ook dringend gewenst.

III. Sociale verdediging als probleemgebied : een « tour d'horizon » van enkele fundamentele vragen.

Gezien in het licht van de zoëven geschetste wetenschappelijke situatie in het denken over sociale verdediging, is het niet zo verwonderlijk dat ten aanzien van dit alternatief defensieconcept tal van vragen nog aan een antwoord toe zijn. Hier ligt het in mijn bedoeling een « tour d'horizon » te geven van enkele van de meest fundamentele die voorlopig onbeantwoord zijn gebleven. Zulks moet de lezer toelaten zich een nauwkeurig beeld te vormen van sociale verdediging als probleemgebied.

Een eerste cluster van onbeantwoorde vragen is eerder *instrumenteel* van aard en heeft in hoofdzaak betrekking op de basisveronderstellingen, de manier van functioneren, alsook de voorwaarden en dynamiek van sociale verdediging als alternatieve defensietechniek. In dit verband maakt Schmid op treffende wijze attent op de volgende lacunes : « Voor tal van dreigingen en conflictscenario's — deportatie, blokkades, embargo's, plunderingen, bescherming van toegang tot grondstoffen, bescherming van booreilanden, van kerncentrales, van dunbevolkte gebieden, beperkte grensdisputen, militaire doortocht, uitschakelen van economische concurrentie door sabotage, oprichting van militaire bases in kunstgebieden etc — zijn nog geen oplossingsvoorstellen door theoretici van sociale verdediging aangedragen (overigens bestaan er evenmin voor al deze eventualiteiten

(65) Zie vooral G. GEERAERTS, a.w., 1986 en J. NIEZING, *Sociale verdediging als logisch alternatief*. Assen, 1987.

bevredigende militaire verdedigingsstrategieën). Er zijn veel meer oorlogen dan bezettingen geweest na de Tweede Wereldoorlog en de strategie van sociale verdediging gaat uit van een situatie waarin de tegenstander in economische, bestuurlijke of andere zin (bijv. legitimatiebehoefte, prestige) van de bedreigde of onderdrukte bevolking afhankelijk is. In hoeverre dit het geval is en in welke situaties die afhankelijkheid groot genoeg is om als verzetsmiddel te gebruiken, moet onderzocht worden (66) ».

Een problematiek die daar nauw bij aansluit en tot op heden eveneens op onbevredigende wijze in de literatuur behandeld is, heeft betrekking op het mogelijke afschrikkingsvermogen van een systeem van sociale verdediging. Verdere vragen zijn: in hoeverre is het mogelijk een nationale samenleving op termijn te vrijwaren als de bezetter het grondgebied militair controleert? Zullen bepaalde vormen van niet-samenwerking de bevolking van de aangevallen samenleving uiteindelijk niet harder treffen dan de tegenstander? Is de massale politieke mobilisatie van de burgerbevolking, die een systeem van sociale verdediging per definitie vereist, überhaupt wel mogelijk? Welke zijn de interne toepassingsvoorwaarden van sociale verdediging en welke repercussies hebben die voor de organisatiestructuur van een soortgelijk defensiesysteem? Anders geformuleerd: veronderstelt sociale verdediging een gecentraliseerde dan wel een gedecentraliseerde organisatiestructuur, of een combinatie van beide? Hoe is de noodzakelijke eenheid en het geweldloos karakter van het verzet te handhaven in geval de agressor overgaat tot beperkte dan wel extreme vormen van repressie of andere terreurdaden? Zijn er in een moderne oorlogssituatie voldoende mogelijkheden aanwezig om de communicatie met de tegenstander tot stand te brengen zonder dewelke de toepassing van asymmetrische conflictstrategieën onmogelijk is? In welke omstandigheden en onder welke internationale, politieke en economische randvoorwaarden hebben dergelijke strategieën bovendien een redelijke kans op slagen bij de ondermijning van de machtsgrondslag van de tegenstander? Ontwikkelt het internationale systeem zich in een richting dat in toenemende mate aan deze voorwaarden wordt voldaan, of is dit juist niet het geval?

Een tweede cluster van onbeantwoorde vragen heeft een eerder *structureel* karakter en handelt voornamelijk over de maatschappelijke voorwaarden en gevolgen van een eventuele omwapening naar sociale verdediging. Het gaat daarbij om vragen als: welke gevolgen zou de invoering van een soortgelijk systeem kunnen hebben voor de samenleving in haar tota-

(66) A. SCHMID, Sociale verdediging als postmilitaire verdediging, in: G. GEERAERTS, P. STOUTHUYSEN, *a.w.*, 1983, blz. 75.

liteit, voor het bestaande — militaire — defensieapparaat en de buitenlandse betrekkingen ? Zal de bestaande samenleving kunnen worden behouden of zal ze juist in functie van de toepassingsvoorwaarden van sociale verdediging grondige wijzigingen moeten ondergaan ? Wat voor weerstanden zijn tegen een drastische beleidsverandering als een omwapening naar sociale verdediging te verwachten ? Hoe kunnen die desgewenst worden opgeheven ? Welke zijn met andere woorden de maatschappelijke voorwaarden voor dergelijke omwapening en op welke wijze zou een overheid ze kunnen doorvoeren ? Hoe zullen de huidige bondgenoten en vooral ook mogelijke tegenstanders op een gebeurlijke omwapening reageren ? Zal sociale verdediging naast de bestaande militaire defensie — als aanvulling dus — worden ingevoerd of als volledige vervanging ? Zal een aanvulling niet neerkomen op een extra bijdrage aan de defensieinspanning en bijgevolg een bijkomende belasting van de defensiebegroting met zich meebrengen ? Bovendien roept een en ander nieuwe instrumentele vraagstellingen op zoals onder meer : zijn geweldloze acties überhaupt te combineren met de vigerende militaire defensie of eventuele andere vormen van gewelddadig verweer (bijv. territoriale verdediging, niet-provocerende wapentechnologie) zonder dat hierdoor de voordelen van een geweldloze asymmetrische strategie teniet worden gedaan ?

Dit zijn alle vragen — en de voorgaande « tour d'horizon » is beslist onvolledig — die nader onderzoek vereisen voordat op verantwoorde wijze concrete stappen in de richting van een omwapening kunnen worden ondernomen. In het licht van de actuele stand van onderzoek naar sociale verdediging is het dan ook onmogelijk een gefundeerd antwoord te geven op de vraag of sociale verdediging een — partieel dan wel compleet — alternatief kan bieden voor de huidige militaire defensie. Deze situatie is bezwaarlijk anders dan als problematisch te bestempelen, zeker op een ogenblik dat (vooral in West-Europa) zowel in bepaalde beleidskringen als daarbuiten een aantal mensen zich bewust beginnen te worden van de beperkingen, gevaren en maatschappelijke kosten van de bestaande militaire veiligheidsvoorzieningen (67). Ieder alternatief dat een meer doelmatig en/of doeltreffend antwoord zou kunnen bieden te aanzien van bepaalde aspecten van de veiligheidsproblematiek in het nucleaire tijdperk, dient grondig op zijn merites onderzocht te worden; ook een zo radicaal en slechts in aanvang ontwikkeld alternatief als de idee van sociale verdediging.

Eén ding is beslist duidelijk; aan potentiële probleemstellingen voor verder onderzoek op het stuk van sociale verdediging ontbreekt het be-

(67) Zie B. DANKBAAR, *Alternative Defense Policies and the Peace Movement*, in : *Journal of Peace Research*, 1984 (XXI), nr. 2, blz. 141-156 en J. OBERG, *Three Minutes to a New Day*, in : *Journal of Peace Research*, 1984 (XXI), nr. 2, blz. 95-100.

paald niet. Eerder het tegendeel is waar : niet alleen zijn de onbeantwoorde vragen zo talrijk, maar daarenboven zijn ze ook nog dermate complex dat het ondoenlijk is ze in één onderzoek te willen behandelen. Een dergelijk ambitieuze opzet zou ongetwijfeld met zich meebrengen dat de diverse vragen slechts een oppervlakkige behandeling te beurt kan vallen (68). Een meer bescheiden aanpak verdient dan ook de voorkeur. Daarbij lijkt het wel aangewezen dat ieder onderzoeker zijn probleemstelling zo nauwkeurig mogelijk omschrijft en situeert. Hierdoor wordt het voor andere onderzoekers en overige belangstellenden een stuk makkelijker om het onderzoek binnen het globale probleemgebied van sociale verdediging te plaatsen en er meteen ook de beperkingen van te onderkennen.

IV. Het probleemgebied « sociale verdediging » : algemene evaluatie en richtlijnen voor verder onderzoek.

Al met al werpt zich de vraag op welke algemene conclusies er ten aanzien van het probleemgebied van sociale verdediging kunnen worden getrokken en vooral hoe het nu verder moet met het oog op een vooruitgang bij verder onderzoek. Die vraag zou uiteraard een stuk systematischer te beantwoorden zijn indien we beschikten over een algemeen schema van wetenschappelijke evolutie aan de hand waarvan we dan het betrokken probleemgebied konden afwegen. Een probleem daarbij is evenwel dat er in de loop der jaren tal van dergelijke schema's zijn ontwikkeld. Nog problematischer is dat deze schema's — zeker bij een diepgaande analyse — zowel op het stuk van de descriptie als de prescriptie ver van een consensus verwijderd blijven (69). Plaatst men zich evenwel op het standpunt van de pragmatische heuristiek, dan lijkt zich moeizaam toch zoiets als een algemeen concept van kennisontwikkeling af te tekenen. In ieder geval valt de stelling te verdedigen, dat de zogenaamde « finaliseringstheorie » vrij dicht in de buurt van een dergelijke algemene conceptie komt (70). De finaliseringstheorie onderscheidt drie fasen in de ontwikkeling van wetenschapsgebieden, nl. : 1° een voortheoretische fase; 2° een fase van theoriearticulatie; 3° een finaliseringsfase.

De eerste fase komt in de grond van de zaak overeen met wat Kuhn (71) de preparadigmatische periode noemt. Het is met name een fase die

(68) Aan dit euvel lijdt bijv. de meest recente publikatie van Gene Sharp. Zie G. SHARP, *Making Europe Unconquerable*. London, 1985.

(69) Zie bijv. J. CHALMERS, *Wat heet wetenschap*. Meppel, 1981.

(70) Zie H.A. BECKER, Voortgang en vooruitgang in de sociologie, in : *Mens en maatschappij*, 1981 (LVI), nr. 2, blz. 121-123.

(71) Th.S. KUHN, *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Meppel, 1979.

gekenmerkt wordt door het bestaan van een grote verscheidenheid van concurrerende benaderingen, welke voortdurend elkaars uitgangspunten en doelstellingen bekritisieren. Het is een vorm van kritiek die telkens teruggaat op de groundbegrippen en daarmee steeds weer terugvalt op de vraag naar het wezen der dingen (ontologie). Het eigenlijke onderzoekswerk zoals het ontwikkelen van modellen, het ontwerpen en voortdurend bijsturen van onderzoeksmethoden, alsook het formuleren van toetsbare uitspraken komt hierdoor zo goed als volkomen in de verdrukking te zitten. Kenmerkend voor de voortheoretische fase is dan ook het gebrek aan enige substantiële vooruitgang.

Dergelijke vooruitgang wordt pas mogelijk in een tweede fase, met name die van de theoriearticulatie. Dat heeft vooral te maken met het inzicht dat vooruitgang in de grond van de zaak niets anders inhoudt dan het aanbrengen van orde in de chaos of, anders gezegd, het verhogen van de informatie over de wereld waarin we leven (72). Zulks veronderstelt de beschikking over theorieën, meer bepaald logisch samenhangende stelsels van uitspraken, die ons toelaten te discrimineren tussen de verschillende toestanden waarin de wereld rondom ons zich kan bevinden. De ordenende eigenschappen van theorieën vloeien precies voort uit die karakteristiek van logische samenhang. Immers, hierdoor maken ze attent op inconsistenties en hiaten in onze kennis en verplichten ze ons als het ware in die kennis voortdurend orde op zaken te stellen. Op die manier bieden theorieën een platform van waaruit het in beginsel mogelijk is om steeds adequater een aantal aspecten van het ontstaan, het verloop en de uitkomst van een aantal fundamentele processen te vatten en te voorspellen. Nu komen dergelijke theorieën niet zomaar uit de lucht vallen; op grond van wetenschapsonderzoek is bekend dat ze alleen tot stand komen via een moeizaam proces van theoriearticulatie, waarin overigens ook andere dan alleen maar intern-wetenschappelijke factoren een belangrijke rol blijven te spelen (73). Beperkt men zich tot een logische reconstructie, dan ziet dit proces er ongeveer als volgt uit (74) : in eerste instantie wordt een harde kern van (voorlopig als onproblematisch beschouwde) basisveronderstellingen of axioma's vastgelegd (negatieve heuristiek). Vervolgens komt het erop aan rond die kern een beschermgordel op te trekken, welke is opgebouwd uit theorema's (logisch uit axioma's afgeleide uitspraken)

(72) Zie vooral J.K. DE VREE, *Sapere aude! Over wetenschap en theorie van mens en samenleving*, in : *Acta Politica*, 1986 (XXI), nr. 3, blz. 354 en 371.

(73) Zie o.m. Cl. BURRICHTER, *Grundlegung der historischen Wissenschaftsforschung*. Basel, 1979 en J.K. DE VREE, *a.w.*, blz. 360-367.

(74) Zie vooral I. LAKATOS, *a.w.* en G. GEERAERTS, *Enkele denkbeelden over groei en rationaliteit in de wetenschap : een situering en reconstructie van Lakatos' methodologie van wetenschappelijke onderzoeksprogramma's*, in : G. GEERAERTS, *a.w.*, 1986, blz. 223-254.

en hulphypothesen (o.m. uitspraken ter bepaling van aanvangsvoorwaarden). Bij dit alles wordt men geleid door de aanwijzingen van een expliciete onderzoeksstrategie, die in principe een hiërarchie van probleemstellingen (vragen) omvat en tevens suggereert op welke manier die probleemstellingen een eind verder te brengen zijn (positieve heuristiek). In het proces van theoriearticulatie is er sprake van substantiële vooruitgang vanaf het ogenblik dat een theorie wordt ontwikkeld, die zowel theoretisch (d.w.z. de theorie in kwestie leidt tot nieuwe inzichten) als empirisch progressief is (de nieuwe inzichten worden op grond van empirische waarneming ondersteund). Beide fasen in het proces van theoriearticulatie verlopen doorgaans erg moeizaam, en vooral het empirisch onderbouwen van nieuwe inzichten kan ettelijke jaren in beslag nemen (75).

Is eenmaal een bepaald niveau van theoriearticulatie bereikt, dan ontstaan mogelijkheden om de zogenaamde « finaliseringsfase » aan te vatten. Dat is de fase waarin gespecialiseerde theorieontwikkelingen in gang kunnen worden gezet, waarbij externe of praktijkgerichte doelen richtinggevend zijn. Hier staat met andere woorden de technologische transformatie van wetenschappelijke kennis centraal.

Projecteren we nu deze faseologie op het onderzoeksgebied van sociale verdediging, dan laten zich in combinatie met de bevindingen uit de vorige paragrafen een aantal heuristische richtlijnen voor verder onderzoek formuleren.

1. Het onderzoeksgebied van sociale verdediging bevindt zich vooralsnog in een voortheoretische fase. De bestaande literatuur valt op door een hoge mate van stagnatie : er is zo goed als geen kennisuitbreiding; ook op het vlak van de methodenverbetering is de oogst bezwaarlijk anders dan mager te noemen.

2. Die stagnatie is in de hand gewerkt door een vergaand gebrek aan theoretisch bewustzijn. Blijft het hieraan in de toekomst ontbreken, dan zal een eventuele opvoering van de huidige — duidelijk ontoereikende — onderzoekscapaciteit weinig vooruitgang te zien geven.

3. Hoewel bij maatschappelijk erg relevante onderzoeksgebieden als sociale verdediging altijd al een sterke neiging bestaat om in termen van onmiddellijke toepasbaarheid te denken, is het wegens (1) vooralsnog weinig rationeel om bij het onderzoek al te veel aandacht te besteden aan het zoeken naar oplossingsvoorstellen voor praktijkgerichte probleemstellingen. Immers, hoe belangrijk en noodzakelijk de beantwoording van

(75) Vgl. J.K. DE VREEB, *a.w.*

dergelijke vragen voor een eventuele invoering en toepassing van sociale verdediging ook is, het valt maar te bezien of ze op een bevredigende wijze te beantwoorden zijn, alvorens het onderzoeksgebied van sociale verdediging een bepaald stadium van theoriearticulatie heeft bereikt of, anders gezegd, zolang ze niet stelselmatig voortvloeien uit de positieve heuristiek van een of andere theoretische structuur. Inderdaad, het aantal praktijkgerichte probleemstellingen met betrekking tot de hier behandelde materie is schier onbeperkt, en het is beslist geen moeilijke opgave om er ad hoc hele boekwerken mee te vullen (76). Maar juist hun ad hoc karakter, namelijk het feit dat ze geen geïntegreerd bestanddeel uitmaken van een bepaalde uitgewerkte theoretische structuur, maakt de beantwoording ervan juist tot zo'n hachelijke, want louter willekeurige aangelegenheid.

4. Toekomstig onderzoek naar sociale verdediging dient dan ook in de eerste plaats fundamenteel te zijn, d.w.z. gericht op theoriearticulatie. Alleen dergelijk onderzoek kan op termijn leiden tot algemene theorieën, die dan middels een voortdurende uitbreiding en steeds verdergaande verbijzondering van hun aanvangsvoorwaarden — en in de veronderstelling dat ze een voldoende hoge corroboratiegraad kunnen ontwikkelen — op alsmeer meer en gedetailleerder (en vandaar ook vanuit praktisch oogpunt meer en meer relevante) probleemstellingen kunnen worden toegepast (77).

5. Het proces van theoriearticulatie kan worden opgestart vanuit twee onderscheiden, maar deels complementaire benaderingen van sociale verdediging, met name de instrumentele en structurele benadering. Een voorwaarde hiertoe is evenwel dat de ontologische standpunten waarop die benaderingen steunen, vertaald worden in heuristische en methodologische assumpties. Zulks impliceert dat de betrokken uitgangspunten niet langer worden verabsoluteerd, maar daarentegen geïnterpreteerd worden als uitspraken die pretenderen dat het zinvol is om een gegeven onderzoeksobject vanuit een bepaalde invalshoek te bekijken, dat die zienswijze bijdraagt tot een beter begrip van dat object en dat men aspecten — en eventueel ook oplossingsvoorstellen — in het vizier krijgt, die anders aan de aandacht dreigen te ontsnappen (78).

(76) Zie bijv. G. SHARP, *a.w.*, 1985.

(77) Zie voor een poging in die richting G. GEERAERTS, *a.w.*, 1986.

(78) Vgl. W.K.B. HOFSTEE, *De empirische discussie. Theorie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel, 1980, blz. 51.

Summary : Security seen in a different light : an evaluation of research on civilian-based defence.

Although relatively much has been said and written already on civilian-based defence, one hardly can deny that there has been not much of an increase in our understanding of this particular alternative security concept. Hence, in the present article an attempt is made to trace the factors, which are to be held responsible for this rather striking case of theoretical stagnation. The main argument boils down to the assertion that, up till now, too much energy has been invested in normative analysis and polemics. Together with the reality of a very restricted research capacity, this has led to an almost complete neglect of scientific research proper. Indeed, in the existing literature it is hard to find any serious effort at theoretical articulation. One will search in vain for explicit stated models, testable hypotheses as well as elaborated research strategies. Little wonder then, that hitherto scientific progress has been wanting. Accordingly, it is argued that to bring about any positive change in this respect in the future, a mere upgrading of the actual research capacity — as is so often advocated — will not suffice. Real progress is only to be expected, if more work is made of basic research.

